

Damsjötorpet. Ett torp och dess omgivningar.

Bilden visar Damsjö-Lotta som iförd sina finkläder ställer upp för fotografering. Men vem sitter i fönstret, och vad är det för dokument som uppenbarligen är värt att förevigas?

Jonas Hjerpe 98/02

Handledare: Lars Östlund

"Damsjö-Lotta"

*Under knapphetens stjärna du levde ditt liv
 På slingrande stigar du tog dina kliv
 Maria-Charlotta - du skogarnas viv!
 Ditt torp invid Dammsjön är nedlagt numera
 med blandade känslor vi kan konstatera
 Vi som rör oss långt fjärran från ditt perspektiv
 Vi som lever i överflödsstandardens era
 Vi som kräver att ständigt pengar få mera
 och inte på lönerna kan existera
 Vi borde oss allt sätta oss ner och fundera
 – våra levnadsvillkor diskutera...*

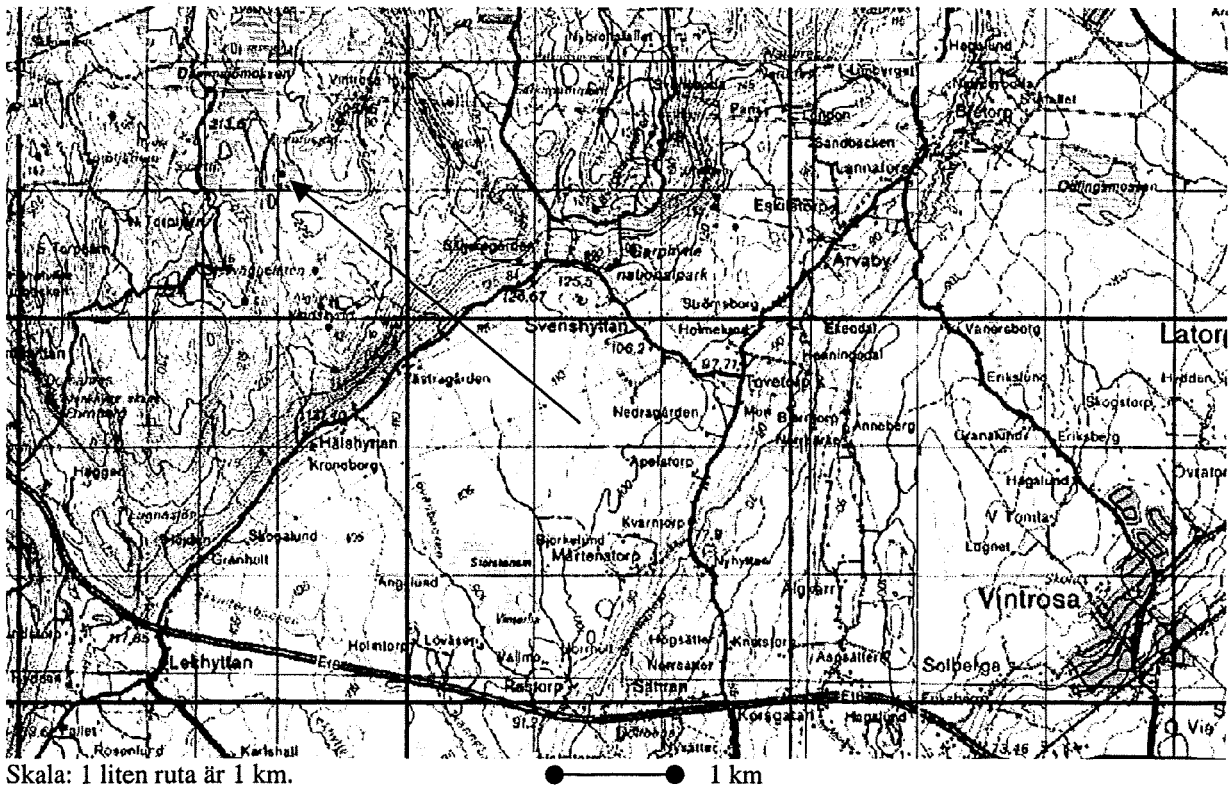
*Maria Charlotta - du Kilsbergens viv
 med standard nu ansedd som högst primitiv
 En stuga med torvtak, en list att plantera
 Din levnads kamp var för miljön positiv
 Vår livsform fördärvar naturen alltmera...*

*Nu när gårdagen slumrar i våra arkiv
 och torpet bevaras på svartvitt motiv
 vi söker din boplats och gläds att studera
 syrenen som ännu markerar ditt liv*

(Larsson, 1993).

Inledning

Till Kilsbergen väster om Örebro finns det egentligen två anledningar att åka idag. Det första är rekreation, antingen som dagturer på skidor eller en vandringstur på någon av alla leder och stigar som finns. Det finns också en hel del sommarstugor och även, till en viss del åretruntboende. Den andra anledningen är om man råkar vara militär till professionen. En stor del av bergen tas upp av Villingsbergs skjutfält. För 57 år sedan var dock allting annorlunda. Stugor och torp låg tätt. Uppe i bergen hade det relativt nyligen grävts efter malm och vid bergssidorna, där vattenkraften fanns tillgänglig låg hyttorna tätt. Runt hyttorna kolade man och runt gruvorna tog man gruvved. Folk livnärde sig i bergen på transporter och kolning, dessa människor måste också ha bränsle, stängselved och konstruktionsvirke. Men hur ser det ut idag runt ett av dessa torp. Vilka spår har århundradenas slit och släp lämnat efter sig? Går det att spåna bakåt i tiden och göra antaganden om hur det sett ut då?

Skala: 1 liten ruta är 1 km.

1 km

Pilen pekar ut var Damsjötorpet ligger. Den stora vägen i kartans södra del är E18 mellan Örebro och Karlskoga.

Kort bakgrund till fenomenet hyttor.

En hytta, åtminstone i Kilsbergen, består framförallt av en masugn, men också av dess kringbyggnader, vattendamm, kolhus mm. Hyttans uppgift är att ur järnmalm utvinna tackjärn. Hur högproducerande en hytta kunde vara innan ångmaskinen slog igenom beror i princip på hur god vattentillgång den har. Vid värdkanten startade "påblåsningen", vattenkraften drev blåsbälgar som underhöll rätt temperatur i masugnen. Malmutvinningen fortsatte så länge som det fanns tillräckligt mycket vatten för att driva bälgar. Klunkhyttan producerade under åren 1870-1899 cirka 7500 ton tackjärn årligen. Uppgifterna om hur mycket en hytta producerar skiljer sig en hel del. År 1915 så producerade Granbergsdals hytta 3874 ton tackjärn. Till detta skall de ha gått åt 6704 ton malm, 900 ton kalk (sten) samt 226 hl kol. (Hellström, 1999). Det lät som om kolåtgången var väldigt låg och om man tittar närmre på det så kan man finna att medelkolåtgången för en hytta i bergslagen snarare låg runt 53000 hl (Bladh, 1997). Måne var det så att siffran för Granbergdals hytta bara gäller köpekol?

Avståndet mellan Klunkhyttan och en av dess kända försörjargruvor, i Dalkarlsberg, är knappt fyra mil. (Anon, 1992). Detta är inte fågelvägen utan vägen ringlar sig fram och går framförallt över frusna sjöar och myrar. Förorna kunde köra 1 mil per dag med en last av ett ton malm. (Anon, 1992). För den järnmängden borde de ha gått åt cirka 13000 ton malm, förutsatt att utvinningsgraden var lika god som vid Klunkhyttan. Om bergen är farbara under fem månader per år så måste det varje vinterdag ha varit omkring 350 malmforor på väg. ($13000 \text{ ton malm} * 4 \text{ dagars resa} / 150 \text{ dagar} = 350$). Det är dessutom bara i enkel riktning. Härav kan vi se att trafiken uppe i bergen måste ha varit synnerligen livlig.

Ofta slog sig 4-6 bergsmän samman om en hytta. Fördelarna var många, bortsett från nöjet att vara egen företagare. En bergsman kunde få sina tvister lösta i bergstinget, så man slapp ta sig till tingsrätten. En synnerligen viktig punkt under 1700-talet är nog att bergsmännen slapp krigstjänst. Om en bergsman var ensam om en hytta fick han titulera sig brukspatron.

Vad gäller bergsbruk i allmänhet så jobbade främst männen i hyttorna och gruvorna. Kvinnorna sådde, skördade, beredde lin och ull samt sysslade med övriga hushållssysslor. Ofta fick kvinnorna dessutom hjälpa männen både i gruvorna samt med malmtransporterna. Barnen i sin tur vallade djuren i skogen, samlade bär och ved. Det fanns stadfasta jordbruksprivilegier för bergsmännen, till exempel vårfriden (sådd) samt andfriden (skörd). Under dessa tider vilade bergsbruket. Efter andfriden fälldes träd för nästa års kolning och gruvbrytning. Under vintern skedde all transport, malm, kol, kalk och gruvved. (Adrian, 1969).

Hyttutvecklingen tillskyndades genom att staten tillsköt kronoskog samt via skattelindringar för hyttan och dess ägare. Under förra seklet gick dock hyttutvecklingen obevekligen mot sitt slut, oavsett statliga åtgärder. Vid 1800-talets slut fanns 71 hyttor i Örebro län, 50 år senare var 7 i drift. Efter andra världskriget var ingen i drift. (Hellström, 1999).

Damsjörtorget och dess omgivningar

Damsjörtorget ligger i Hidinge församling. Cirka 150 meter sydost om Dammsjön. Idag slutar närmaste bilväg cirka 1 kilometer fågelvägen från torpet. Då torpet ligger på motsatta sidan av Dammsjön kan man antingen gå söder om denna över en myr och riskera att bli mycket kall och våt, eller så kan man gå norr om sjön där en spång går över myren men den vägen är lite längre.

Även om omgivningen idag i princip är helt obefolkad så har platsen för torpet en gång i tiden varit relativt central. Om man på gröna kartan drar en radie på 5000 meter från Damsjörtorget kommer man inom detta område att finna följande. (Se tabell 1).

Tabell 1.

Hyttor	Kommentar	Avstånd (m)	Riktning
Klunkhyttan	Nedlag 1901	2500	VSV
Lekhyttan		3500	SSV
Hälshyttan		2000	SSO
Nyhyttan		4500	SO
Svenshyttan		2500	OSO
Nedlagda torp	70 stycken	700-5000	
Troliga Fäbodrar			
Svensboda		3000	ONO
Suttarboda		2500	NO
Axsjöboda		4000	NO
Fornborg			
Klunkhytteskans		2500	SO

Hänsyn har ej tagits till idag bebodda hus eller sommarstugor. Antalet är alltför stort och tiden för knapp. Att fara runt och kolla upp när dessa hus verkar ha byggts låter sig förvisso göras på en dag, men befolkningens naturliga misstänksamhet mot inbrottstjuvar gör att jag avhåller mig från dylika studier.

Torpet och dess omgivningar framgår av figur 1.

Husgrunden ger vid handen att huset måste ha haft en yta på cirka 36m^2 . På fotografier kan man se att huset är relativt väl timrat och har stengrund. Jordkällaren har murade väggar, dock verkar inget murbruk ha använts. Det hela är dock så pass gott gjort att det knappast rört sig om något kortare viste.

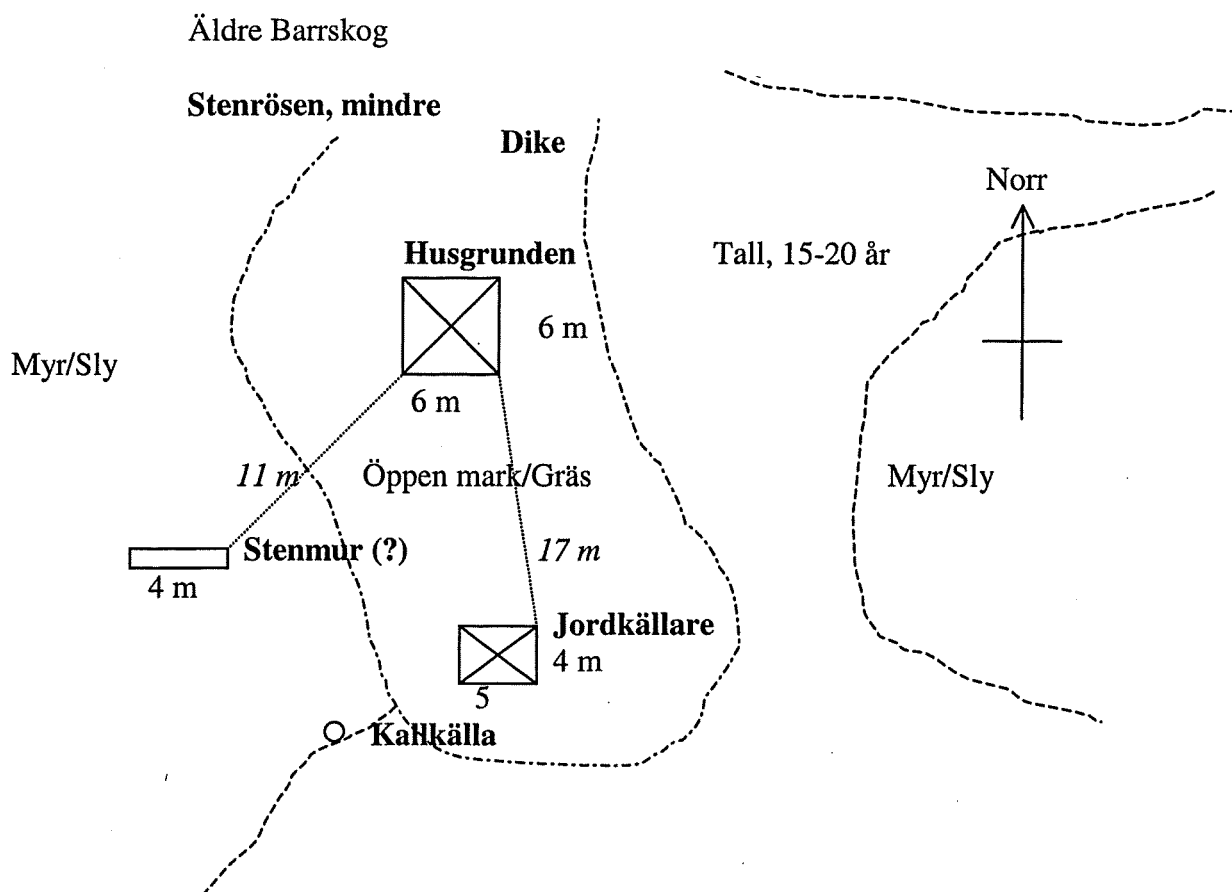
I väster ligger en del av en stenvmur som möjligen kan ha varit en del av en brygga. Murens östra ände ligger högre än dess västände som slutar i myren. Om Dammsjön verkligen har varit dämd, vilket verkar troligt, så kan vattenytan ha varit framme vid stenvmuren. Dock syns inte några rester efter en eventuell damm.

Norr om stugan finns det fyra mindre stenrösen. Möjligen kan detta vara en något liten plätt avsedd för odling av utsäde eller annat där jordbearbetning har varit av nöden. Detta är också det enda område, förutom alldeles runt stugan, som ligger lite högre utan att ha berg i dagen.

Öster om stugan är i marken lite högre men stenig och grund. Söder om torpet ligger berget i dagen men skyms stundtals av ett tunt växtlager.

Sydväst om jordkällaren ligger en kalkkälla. Frågan är dock om man kan ha tagit vatten därifrån då vattenbrynet torde gå dit om man dämmer sjön.

Figur 1. Karta över närområdet.

Några anteckningar om när Damsjötorpet första gången byggdes har jag inte fått tag på. Klart är dock att torpet lades ner 1917. Damsjö-Lotta, som var sista brukaren fick in lite pengar genom att sälja kvastar. Det sägs att hon gick ner på bygden för att sälja dessa. (Adrian, 1969). Frågan är om man skall tolka detta bokstavligen eller inte. Om man väljer att tolka det hela ord för ord så innebär det sannolikt att torpen redan då till största delen var nedlagda och att Damsjö-Lotta traskade till Lekhyttan (4 km) eller rent av till Hidinge (7 km). Båda vägarna är enkel tur. Om man inte tolkar det hela bokstavligen så ger detta ingen ledtråd om hur befolkningssituationen såg ut på 1910-talet. Att "gå ner på byn" kan man ju göra även om det rent fysiskt är uppförsbacke.

Klart är att av de närmaste torpen (inom tre kilometer) så lades 55 % ner innan 1917. Nedläggningarna sprider sig jämt under perioden 1863 till 1916, med en viss tonvikt på åren runt 1880. Efter 1917 packades torpen ihop ett i sänder, förmodligen i takt med att brukarna blev för gamla. En markant avveckling sker dock under 1945, vilket sammanfaller med att Kilsbergens skjutfält tas i bruk. Allt som allt var det ett trettiotal torp som lades ner under perioden. (Anon, 1992)

Torpet i ett tidsperspektiv.

Torpet under 1700-talet

Området är en delad allmänning mellan byar och gårdar (LMÖ, Hidinge, akt 425). Jakt, veduttag och vallning av kor är de enda formerna av utnyttjande som sker. 1707 utnämns marken som hytteallmänning (LMÖ, Hidinge, akt 425). Det var relativt vanligt att kronan bidrog med kronoskog samt skattelindringar för att hjälpa till vid hytte-etableringar.

Torpet under 1800-talet

Vid början av 1800-talet anläggs torpet. Skogen, som är mångåldrig och här och var avbruten av kolmilor, huggs ut till material för torpet. Man har noterat att sjön där torpet kommer att ligga skulle kunna passa för att dämmas upp och på så sätt ge en längre obruten sträcka med plan mark för att frakta kol och malm till Nyhyttan. Torpets arrendator har till uppgift att sköta och underhålla dammen, samt att bidra med dagsverken. Han får jaga i skogen, ta bränsle samt även valla kreatur.

Norr om torpet låg det relativt obruten skog. I öster ligger myren, beväxt med martallar. I söder är skogen också relativt orörd bortsett från en del kolning. Dock tas timmer till torpbyggen av såväl Damsjötorpet, Grenatorp och Asphöjden samt till själva dammbygget. I väster såg det ut som idag, en bit sankmark innan man kommer till själva sjön.

År 1816 fastställer man storskifte, vilket i klartext innebär att flera småskiften (tegar) slås ihop till större brukningsenheter för att underlätta driften. (LMÖ, Hidinge, akt 425).

Torpet under 1800-talets mitt

Malmtraden är i full gång. Skogarna runt torpet används till stor del till kolning. Längs sjösidorna är skogen glesare medan den tilltar längre upp. Det är inte frågan om någon kalhuggning utan om en fläckvis avverkning till kolningen samt ett sporadiskt uttag till torpet. I området norr om torpet finns träd av alla storlekar. Närmast torpet plockar man sten och bryter mark för att kunna odla potatis. I öster har man troligen huggit ner träden för att använda myren till slätter. Skogen söder om torpet har huggits ner och använts som bränsle, stängsel och förbrukningsmaterial. Mot sjön, i väster anläggs en brygga som fylls upp med sten. Om det är sant att man med malmfororna bara kom en mil per dag kan området ha varit lagom för lunch. Måne bryggan lika mycket var till för att komma av och på isen frampå vårkanten såsom båtbygga på sommaren.

Under Åren 1856-1857¹ återfinns följande korrespondens, ett brev från H. Kåkansson till Lantmäterimyndigheten;

"Lantmätaren Th. Rommel måtte förordnas verkställa ägutbyte emellan undertecknad och min granne Ulla Hagman samt upprätta karta över min ägande andel 1/4 mt i Nyhyttan av Örebro Län, Lekebergs Härad samt Hidinge socken; därom anhåller ödmjukast.

Nyhyttan den 3:e November 1856.

H. Håkansson"

Det hela uppföljdes av en kungörelse uppläst i Hidinge kyrka den 14 juni 1857.

¹ En viss osäkerhet råder huruvida man menar allmänningen eller om det kan vara jordbruksmarken som allmänningen hör till.

"Kungörelse

Jämlikt Konungens Befallningshavandes förordnande den 17 December sistledne år kommer uppmätning av 1/4 mantal Nyhyttan, tillhörande Håkan Håkansson att förrättas, och som därvid jämväl förekommer ägobyte mellan Håkansson och Ulla Hagman, så kallas vederbörande delägare att vara i Nyhyttan församlade fredagen den 10 instundande juli klockan 10 förmiddagen försedda med till saken hörande kartor och handlingar.

Den 8 juni 1857

På ämbetets vägar

Theodor Rommel"

Hur gick det då?

Uppmätningen gjordes och änkan Hagman fick en sämre hävdad jord, men Håkansson skulle före den 15 juli 1858 betala 15 riksdaler till änkan Hagman som ersättning för detta. (LMÖ, Hidinge, akt 124).

Under åren 1867-1870 så finns området nämnt i kartmaterial såsom Nyhytte allmänning i Lekebergs härad. (LMÖ, Hidinge, akt 425). År 1872 är en hemmansklyvning är fastställd, vilket troligen beror på arv eller möjligen en försäljning av vissa delar av hyttans marker. (LMÖ, Hidinge, akt 425). År 1893 nämns återigen området såsom Nyhytte allmänning. (LMÖ, Vintrosa, akt 175).

Torpet under 1900-talet

Torp, jordkällare samt brygga är i god kondition. Runt torpet växer rabatter som underhålls av Charlotta Andersson. Charlotta och hennes man fick arrendera torpet mot dagsverken gentemot Nyhyttan, vilken ägde allmanningen på denna tid. Kanske dagsverkerna gick ut på att underhålla dammen, hugga ved till kolning i skogen samt andra för hyttan behövliga skogsarbeten. Troligen deltog man inte i malmförflyttningen då de krävdes hästar till detta. I torpet torde det också finnas en större hoper barn i varierande åldrar, som troligen fick dra sitt strå till stacken genom att valla boskap i skogen. Möjligen hade man rentav egna kreatur. Detta antyds av fotot på torpet där tre "jalla"-pinnar står lutade, (boskapsdrivar-pinnar).

Stugan själv är byggd av liggande stockar. Springorna är fodrade med mossa. Ett par tras mattor på golvet och gardiner är uppsatta i de spröjsade fönstret. På taket, som består av bakar, växer här och där mossa och gräs.

Skogen är ganska pressad i allmänhet. Konkurrensen har börjat märkas från Europa vad gäller malm och man försöker att pressa priserna på alla fronter. Just runt torpet har trycket också ökat. Nyhyttan har låtit Klunkhyttan ta hand om skogen i utbyte mot en annan skogssnutt som ligger närmre Nyhyttan.

Norr om torpet ligger en liten snutt där man odlar lite utsäde, kanske korn, kanske lin. Skogen ligger lite längre bort. Den tas ned runt milorna och får annars växa bäst den vill. Myren öster om torpet har dikats och man slår myrhö på den för att förse kreaturen med vinterskaffning. På höjden alldeles söder om torpet brukar Charlotta och hennes man bränna av marken på vårkanten. Detta dels för att förbättra betet men också för att hålla träden borta till förmån för solskenet. Sjön går upp till bryggan. Den lilla dammanläggningen är i gott skick och fyller sin uppgift väl. Dammen är till skillnad från "vanliga" dammar mest använd på hösten. Man dämmer då upp vattnet i Dammsjön för att blötlägga så mycket som möjligt av Dammsjömossen. Med denna manöver kan man utsträcka Dammsjön som normalt är cirka 1 km lång till nästan 4 kilometer. När vattnet fryser på har man ett plant och fint underlag för malm och koltransporter.

Den 13/1 År 1915 sålde C. C. Jakobsson Nyhyttan 1:7 till Hjalmar Hiding. I köpekontraktet omnämns också Nyhytte allmänning. Vad detta innebar för Charlotta Andersson vet vi inte. Att torpet lades ner bara två år senare kan mycket väl ha berott på ålder och ensamhet. Den 10/4 1939 sålde Hjalmar Hiding fastigheten till Helmer Age. Nu har man dock tappat bort skogsbiten, Nyhytte Allmänning. Detta kommer framledes att leda till viss förvirring och en del undersökningar, vilket gör att det finns mer material om området än man kanske skulle ha kunnat tro. Den 9/5 säljer Helmer Age Nyhyttan 1:7 i sin tur till Örebro Golfklubb. Utan att ha tittat närmare på detaljerna så dyker både orden "insider" och "klippare" upp i mitt inre. Inte heller vid denna försäljning nämns Nyhytte Allmänning. Den 12/3 År 1947 genomförs en sammanslagning. Denna gång är det flera fastigheter som sammanslås för att bilda golfbanan. (LMÖ, Hidinge, akt 425).

Torpet vid 1900-talets mitt

Grunden står kvar. Det går tydligt att se var eldstaden har varit. I övrigt är gläntan, en syren samt jordkällaren och bryggan allt man ser. Eventuellt kan torpets väggar finnas kvar men dessa kommer någon gång att försvinna. Antingen flyttar man stockarna och bränner dessa, annars kanske några barn bygger en flotte. Norr om torpet växer det tät blandad barrskog. Det kommer att vara lämpligt med en gallring innan slutavverkning kommer på fråga. Öster om torpet är marken ängsbetonad fram till myren. Enstaka enar och en och en annan tall försöker slåss om utrymmet med gräset. Berghällen i söder täcks av ljung och risarter. Dammen används inte längre så väster om torpet har det åter bildats en myr med en del halvstora lövträd. I övrigt är det mycket sankt.

Torpet under 2000-talet.

För att kunna bedöma vad som har hänt här har jag tittat på stubbar runt om i området. Bland dessa kan man urskilja tre huvudtyper. För det första har vi gamla stubbar. Det vill säga stubbar som är avverkade med motorsåg men som ännu har läsbara årsringar samt så god hållbarhet att man kan stå på dem utan att tillfoga skada på stubben. Sedan finns det mycket gamla stubbar, stubbar som man kan se men som ej har läsbara årsringar. Dessa kan på grund av förmultning inte bestigas utan ytterliggare förstörelse av stubben. Sist har vi ännu äldre stubbar. Stubbar som ej längre är synliga i landskapet annat än som förhöjningar överväxta med mossa, lav och flora. För att försäkra sig om att det verkligen är en "ännu äldre stubbe" riktar man ett par hårda sparkar mot högen, varvid stubbspår kommer i dagen. Viss varning vill jag dock framhålla med denna metod. Ibland visar det sig att man sparkar i sten. Stubbarna är spridda runt om i trakten utan synbara mönster. Att döma av de spridda stubbesterna kan vi dra slutsatsen att det här har avverkats under längre tid. Den fjärde typen, färska stubbar, stubbar av träd avverkade med skördaraggregat finns inte i torpets omgivning. Alltså har senaste avverkningen skett här senast i slutet av 1980-talet.

Allt som avslöjar själva torpet idag är grunden, en minnesskylt samt en syren i en glänta. Norr om torpet står det blandad barrskog i cirka 100 års ålder. Området ser gallrat ut och ger ett ganska behagligt intryck. Här är den tätaste förekomsten av stubbar i varierande ålder, dock ej några färska stubbar. Här finns också gamla körspår. Förvisso är vi inte långt ifrån skjutfältet så spåren kan vara från ett militärfordon på villovägar. Det är inte heller helt omöjligt att det är spår från den skotare som har tagit hand om virket från gallringen här för cirka 25 år sedan.

I öster växer planterad tallskog i tjugofemårsåldern. Planteringen har troligen utförts i samband med ovan nämnda gallring. Bakom en liten höjd, där tallarna står, ligger myren. Skogen vid myren verkar inte vara påverkad i modern tid. Där finns det mycket stående död ved. Den planterade tallskogen står även söder om torpet. Västerut ligger den myr som så småningom mynnar ut i sjön. Även här är det rikligt med björksly. De stora lövträden togs ner i samband med gallringen enligt gällande skogsnormer. Björk var ogräs.

Diskussion

Hur skall man då sammanfatta det hela? Till en början med kan jag konstatera att gemene man ofta tänker på Kilsbergen som en relativt orörd vildmark. Det är allmänt känt att bergsbruk har bedrivits, men inte exakt var och hur. Att trafiken, exploateringen och befolkningsnivån har varit så pass hög är det få som känner till. Helt enkelt därför att få spår syns därav. De man kan hitta är en torpgrund i en liten glänta. Ett gruvhål som är några meter djupt mitt inne i skogen. Man måste veta var och efter vad man skall leta för att finna något.

Kommer naturen att sopa igen lika fort efter oss? Knappast, alla ingrepp idag är så mycket mera drastiska än för bara 50 och framför allt 100 år sedan. Men ändå. Det är 300 års bergsbruk som har bedrivits på platsen.

Typiska igenkänningstecken för torp är dock inte gruvhål. Man får leta efter mer subtila spår. Att florán i slätterängar är både speciell och artrik är allmänt känt. Vid Damsjötorpet har jag inte undersökt växtlivet. Detta för att inga växter börjat spira och min botaniska kunskap är begränsad till att kunna leta i fältfloror. Men hur florán påverkas efter nedläggningen av ett torp går kanske att svara på. Anna Dahlström har gjort ett examensarbete om just detta ämne. (Se tabell 2).

Tabell 2

Marktyp	Artantal i torp, övergivna sedan 50 år.	Artantal i torp, övergivna sedan 90 år
Åker	51,1	34,4
Äng	31,8	24,9
Skog	19,6	15,4

På de yngre torpen har ängarna växt igen mer än åkrarna. Åkrarna har ofta ett träfritt område i mitten. Artsammansättningen är mer lika mellan skog och äng än mellan äng och åker. Vad gäller äldre torp märks dock ingen större skillnad mellan åkrar och ängar. Värt att tänka på när man försöker söka upp gamla åkrar respektive ängar är att de sistnämnda ofta ligger lägre i terrängen, där det är fuktigare. Detta för att man inte ville riskera fuktproblem (syrebrist) vid åkerodlingen. (Dahlström, 1997). Det enklaste tecknen är dock om husgrunden står kvar. Ofta som en överväxt upphöjd fyrkant i backen. Gläntan med lite udda träd, kanske en apel eller en syren mitt i skogen, är också klassiska igenkänningstecken.

Källförteckning

Opublicerat material

Lantmäteriets arkiv, Örebro (LMÖ)

Akt 124 Hidinge, ägobyte 1858 av Theodor Romell.

Akt 175 Vintrosa, beskrivning över hemmanen Arbohyttan m fl år 1893 av O. Tengvall.

Akt 425 Hidinge, sammanslagning år 1947 Olof Dalby.

Litteratur

Adrian, Greta. (1969) Kilsbergen berättar. Greta Adrian. Örebro

Anon. (1992) Kilsbergstorp. Närkes skogskarlarars klubb. Örebro

Bladh, Gabriel. (1997) Gruvved och kolskog. Skogens utnyttjande i Bergslagen perioden 1500-1900
I: Östlund, Lars. Människan och skogen. Nordiska museets förlag. Stockholm.

Dahlström, Anna. (1997) Kärnväxtfloran efter 50 och 90 år på igenväxande ängar och åkrar i
Kilsbergen. Växtbiologiska institutionen, Uppsala universitet.

Hellström, Lena. (1999) De blå bergen. Almqvist & Wiksell. Uppsala

Larsson, Folke. (1993) Kilsbergen. Autonom. Vintrosa